

प्रकरण पाचवे

वा.म.जोशी आणि वि.स. खांडेकर यांच्या
कादंबरी लेखनाचे विशेष व मराठी
कादंबरीतील योगदान

प्रकरण – ५

वा.म.जोशी आणि वि.स. खांडेकर यांच्या कादंबरी लेखनाचे विशेष व मराठी कादंबरीतील योगदान

वा.म. जोशी यांच्या 'आश्रमहरिणी' या कादंबरी लेखनाचे विशेष व मराठी कादंबरीतील योगदान :-

प्रस्तावना – वामन मल्हारांनी आपल्या समोर जो समाज गृहित धरला होता त्या समाजातील वाचक वर्ग व तो तत्कालीन सुशिक्षित, विद्वध, विचारप्रेमी असा वाचकवर्ग होता. हा वाचकवर्ग नवशिक्षण व नवसंस्कार यांना सामोरा गेलेला होता. त्याने जुन्याबरोबर नव्याचाही स्विकार केलेला होता. स्त्रीशिक्षण, व्यक्तिस्वातंत्र्य यासारख्या नवविचारांचे स्वागत करून तो आपल्या संस्कृतीत, आपल्या परंपरेत सामावून घेण्याच्या मनःस्थितीत असलेला वाचकवर्ग वामन मल्हारांनी नजरे समोर ठेवला होता. संस्कृतीचे मर्म, नव्या ज्ञानाच्या प्रकाशात संस्कृतीचे पुनरुज्जीवन, भारतीय अध्यात्म, पाश्चात्य इहवाद, राजकारण, मानवी जीवनाची प्रगती, धर्माचे जीवनातील स्थान इ. चर्चा विषय या वाचकवर्गाच्या आस्थेचे विषय होते. मानवी जीविताचे अंतिम प्रयोजन काय, कर्मा कर्माचा निवाडा कसा करायचा, दोन उच्च मूल्ये एकमेकांच्या विरोधात संघर्षमयी अवस्थेत आढळल्यास निर्णय कसा करायचा, स्वधर्म कसा ओळखायचा, कर्तव्यकर्म कसे सिध्द करायचे यासारख्या प्रश्नांची निश्चित निर्णायक उत्तरे न मिळाल्यामुळे हा वाचकवर्ग एक प्रकारच्या गोंधळलेल्या अवस्थेत होता. अशा या गोंधळलेल्या पण आधुनिक, सुशिक्षित, सुसंस्कृत, विद्वध वाचकवर्ग वामन मल्हारांसमोर होता. या वाचक वर्गाला वेदान्त अज्ञेय वादाबरोबरच भौतिक वादाचेही आकर्षण होते. संस्कृती व स्वराज्य यांच्या बरोबरच सुधारणा व व्यक्तिस्वातंत्र्य ही त्यांना हवे होते. परंपरा आणि नवता यांचा मेळ घालण्यासाठी वा.म. जोशी यांनी 'आश्रमहरिणी' ही पौराणिक कादंबरी लिहली.^१ पुराण कथेच्या माध्यमातून परंपरेने मान्य केलेल्या पुनर्विवाह व द्विपतिकत्व कायदयाचे पालन केले आहे. वा.म. जोशी

यांनी या कादंबरीतील कथानक कल्पनेने निर्माण करून वास्तवभास दाखविला आहे. अशी कादंबरी तत्कालिन समाजात आदर्श निर्माण करणारी आहे. अशा कादंबरी लेखनाचे विशेष असे -

१. पुराण कथेच्या आधारे वास्तवभास निर्माण करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

‘आश्रमहरिणी’ ही कादंबरी आकाराने केवळ दिर्घ कथेएवढी आहे. परंतु वेगळ्या प्रकारची आहे. पण पूर्ण विकसित कथानक, स्वभावचित्रण व कथेशी एकजीव झालेलं. कथेच्या प्रकृतीने निर्मिले गेलेले वातावरण या तंत्रविषयक अंगाच्या दृष्टीने पाहिले तर ती एक स्वयंपूर्ण व यशस्वी कादंबरी आहे. आश्रमाचे वातावरण निर्माण करण्यात धौम्य, गभस्तिगती आदिकरून बालगोपालांच्या लीलांचे वर्णन करण्यात – वाढत्या वयाचे त्याचे प्रश्नोप्रश्न सहृदयतेने मांडण्यात वामन मल्हारांचे चित्र रंगून जाते. या कार्यासाठी ते वेगळीच शब्दकला वापरतात. वेगळ्या प्रतिमासृष्टीच्या व वाणीच्या अलंकाराचा अवलंब करतात. व प्रारंभापासून अखेरपर्यंत हे वेगळेपणाचे विश्व कायम ठेवतात. कथेच्या प्रारंभी जी आश्रमीय जीवनाचा आभास त्यांनी निर्माण केला त्याचा भंग होईल असा एक शब्द किंवा एक विचारही ते या कथेत शिरू देत नाहीत. कथेच्या शेवटी सुलोचनेचा पुनर्विवाह व तिचे द्विपतिकत्व याची हकीकत येते. परंतु कथेला प्रारंभ झाला तोच नारदांनी धौम्य ऋषींना विचारलेल्या स्त्री धर्मविषयक प्रश्नाने “धौम्य ऋषींनी तो प्रश्न ऐकून डोळे मिटून क्षणभर ध्यान केले व नंतर लांब व दिर्घ उसासा टाकून अति गंभीर परंतु जरा उदास स्वराने आपली कथा सांगण्यास प्रारंभ केला. त्या क्षणभरापासून कथेविषयी कुतूहल वाटते. तिच्यातील प्रसन्न व दूरस्थ वातावरणाने मन भुलून जाते. नीटस शब्दकलेने व गंभीर वाक्य रचनेने आल्हाद वाटतो. वामन मल्हारांनी आपल्या मूळ प्रकृतीस अनुसरून एका विशिष्ट तत्वाच्या – द्विपतिकत्वाच्या प्रतिपादनासाठी म्हणून ही कथा लिहावयास घेतली ती शेवटाला जाण्यापूर्वीच त्या तत्वाचे प्रतिपादन करावे की नाही याविषयी त्यांना शंका वाटू लागली. पहिल्या आवृत्तीत त्यांनी या तत्वाला

दडवून ठेवले. परंतु पुढील आवृत्तीत त्याला कुशलपणे व संयमित वृत्तीने पुढे आणले व असे करताना कथेतील आभासाच्या विश्वाला धक्का लागू दिला नाही. धौम्याचा वृत्ति विकास त्याचे इतर छात्रांशी, कुलपतीशी, सुलोचनेशी झालेले भावसंबंध या सर्वांचे मोठे मनोहर चित्रण वामन मल्हारांनी या कथेत साधले. लहान प्रमाणात का होईना पण एका विशिष्ट जीवन प्रकारात रंगून त्यातील भावसंबंधाचे चित्रण करण्याचा प्रयत्न केल्यास वामन मल्हारांना ते किती साधणे शक्य होते याची 'आश्रमहरिणी'मध्ये स्पष्ट साक्ष पटते. आपल्या कल्पनाशक्तीला याप्रमाणे विहरण्याची व गुंगण्याची त्यांनी नेहमी मोकळीक दिली नाही हे दुर्दैव. अशा निर्मितीत कल्पना वास्तवापासून पळून जात नाही. उलट येथे 'वास्तवता व कल्पना' याचा सौंदर्यपूर्ण संगम होतो.^३ कल्पनेच्या प्रकाशाने वास्तवता उजळून निघते व वास्तवाच्या दर्शनाने कल्पनेत आशय भरला गेलेला आहे.

२. स्त्री स्वातंत्र्याचा आविष्कार केला आहे :- ✓

प्रगतिशील सामाजिक तत्वज्ञानाच्या पुरस्काराच्या दृष्टीने वामनरावांच्या कादंबऱ्यांना विशेष महत्व आहे. राजकारणातील आणि समाजकारणांतील अनेकविध प्रश्नांना या तत्वज्ञानाने स्पर्श केलेला असला तरी त्यात प्राधान्य मुख्यतः स्त्री जीवन विषयक प्रश्नांना मिळाले आहे. 'परंपरागत रूढ विकासाचा मार्ग चोखाळू पाहणारी, त्याकरिता धडपड करणारी नवी स्त्री त्यांनी आपल्या कादंबऱ्यातून अत्यंत सहृदयतेने आणि सहानुभूतिपूर्ण वृत्तीने चित्रित केलेले आहे.'^३ जिचे मन शुध्द निष्कपट आणि प्रेमळ होते परंतु शिक्षणामुळे जिचे विचार बरेचसे बदललेले होते व जिच्यामध्ये विलक्षण बाबडकता आलेली होती, जाती जाती मधील कृत्रिम भेद जिला पसंत नव्हता व आपल्या समाजातील स्त्री-पुरुष वर्गामधील कृत्रिम भेद जिला बिलकुलच आवडत नव्हता, ब्राह्मणांनी इतर जातींना खाली ठेवण्याचा जसा प्रयत्न केला तसाच प्रयत्न सर्व पुरुष जातीने स्त्री वर्गाला खाली दडपण्यासाठी केला आहे हे ओळखून त्याला विरोध करणारी स्त्री त्यांना हवी होती.

स्त्री ही वामन मल्हारांच्या अत्याधिक आस्थेचा विषय. ते स्त्रियांच्या स्वतंत्र आत्म्याचे अस्तित्व सांगतात. “या कादंबरीत कुलपतींनी धौम्याला विचारलेला प्रश्न (“तिच्या – सुलोचनेच्या आत्म्याला स्वतंत्र अस्तित्व नाहीका?”) मात्र असा प्रश्न विचारून वामन मल्हारांना स्त्रीमुक्ती सांगावयाची नाही तर प्रत्येक स्त्री पुरुषांइतकी स्वतंत्र असून तिला समानतेने वागविले पाहिजे. त्यामुळेच विधवा पुनर्विवाहाबाबत “शास्त्राचा प्रत्ययाय नाही” एवढेच म्हटल्याने त्यांचे समाधान होत नाही तर प्रथम विवाहा इतकाच पुनर्विवाह हा शुध्द व इष्ट वाटावा. गौण पक्ष वा आपध्दर्म म्हणून नव्हे तर सत्पक्ष व सद्धर्म म्हणून पुनर्विवाह असतो. कारण विधवा पुनर्विवाह हा त्यांना विधवेचा उध्दार म्हणून आहे. पुनर्विवाह हा आत्मोन्नतीकारक असतो असे त्यांनी पटवून दिले आहे.

पुरुषाची स्त्रीकडे पाहण्याची स्वामित्वदृष्टीही वामन मल्हारांना रुचत नाही. स्त्रीला आपल्याकडे ‘धन’, ‘वस्तू’ अशा स्वामित्वसूचक संज्ञांनी ओळखले-उल्लेखिले जाते. पण स्त्री पत्नी ही पुरुषाच्या ‘मालकीची व केवळ उपभोगार्थ निर्मिलेली अस्वतंत्र वस्तू आहे.’ ही कल्पना वामन मल्हार त्याज्य मानतात. कुलपतीने धौम्याला या संदर्भात दोनदा प्रश्न विचारलेले आहेत.

१. “मनुष्य ‘माझे धन’, ‘माझी भार्या’ इ. गोष्टींचा वृथा अभिमान बाळगून स्वतःस उगीच दुःखी करून घेत असतो. मनुष्य आज आहे नि उद्या नाही (मग) ‘माझे घर’, ‘माझी भार्या’ म्हणण्यात अर्थ काय?”
  २. “सुलोचना ही तुझ्या सुखाकरिता का ईश्वराने निर्माण केली आहे? तिच्या आत्म्याला स्वतंत्र अस्तित्व नाही कां?” असे प्रश्न धौम्य ऋषींना विचारल्यामुळे त्याच्या मनात असलेली ‘स्त्री’ किंवा पत्नी बदलची हक्काची भावना दूर होते.
- अशा प्रकारे वामन मल्हारांनी प्रत्येक स्त्रिला स्वतंत्र आचार करण्याचे स्वातंत्र्य आहे हे पटवून दिलेले आहे.

३. मध्यवर्ती भूमिका बजावणारे पूर्णप्रज्ञ कुलपती :-

‘आश्रमहरिणी’ कादंबरीतील कुलपती यांची भूमिका मध्यवर्ती आहे. या कादंबरीत प्रत्यक्ष संवाद धौम्य ऋषी, गभस्तिगती, जरत्कारु गुरु, कुलपती यांचे आहेत. पूर्णप्रज्ञ कुलपती हे कादंबरीत प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनात प्रत्येक वळणावर योग्य मार्गदर्शन करताना दिसतात. तारुण्यावस्थेत धौम्य व गभस्तिगती या दोघांचे जरत्कारु गुरुची नात सुलोचना हिच्यावर प्रेम होते. अशा वेळी दोघांच्या मध्ये भांडणेही होण्याचा संभव होता पण कुलपतीच्या सल्ल्यानुसार गभस्तिगती आपल्या प्रेमाचा त्याग करून धौम्य व सुलोचना यांचा विवाह करून देतात पण पुढे काही काळाने गभस्तिगतीचे सुलोचनावरचे सात्विक प्रेम पुन्हा उफाळून येते आणि सुलोचनेलाही गभस्तिगतीच्या सहवासाने प्रेम होते पण सुलोचनेची या सर्व गोष्टीच्या विचाराने द्विधा अवस्था होते. ‘धर्म की अधर्म’ या विचाराने दुःखी झालेल्या सुलोचनेच्या मनात आत्महत्येचे विचार येऊ लागतात त्यावेळी कुलपतींनी तिला केलेले मार्गदर्शन :-

✓ सुलोचना तु पुनर्विवाह कर, आपल्या शास्त्रात विधवांना पुनर्विवाह करण्यास अनुज्ञा आहे. आपले शास्त्र इतके कठोर नाही. मनांत अहोरात्र विवाह विचार व विवाह वासना जर दुर्निवार रितीन येत असतील तर विधवेने केवळ लोकलज्जेस्तव शरिरास कैद करून किंवा मारून टाकून काय पुण्यलाभ होणार आहे? शिवाय सुलोचने, तुझ्या मनात विवाहेच्छा आहे ती मला पापात्मक वाटतच नाही. त्यावेळेस तू लग्न केलेस त्यावेळीही तुझे या गभस्तिगतीवरच अधिक प्रेम होते. पण त्यावेळी तू आपले खरे सात्विक प्रेम कोणावर आहे हे न ओळखून राजस प्रेमाला बळी पडलीस. जरत्कारु गुरुंचाही कल धौम्य ऋषींकडेच होता म्हणूनच तुझ्या राजस प्रेमाला जोर करण्यास अवसर मिळाला. अस्तु. गभस्तिगतीचीही तुझ्यासारखीच अवस्था झाली आहे. तुमचा स्वभाव अनुरूप आहे. तुम्ही दोघेजण सर्जनशील व सुविनीत आहात. तुमचे मन परस्परांच्या सद्गुणांनी

आकर्षित करून घेतलेले आहे. तुमच्या प्रेमात मला तामस अंश मुळीच दिसत नाही. प्रथम विवाहा इतकाच हा पुनर्विवाह मला शुध्द व इष्ट वाटतो. तू पुनर्विवाह कर.'

अशा तऱ्हेने गभस्तिगती व सुलोचना विवाहबध्द होतात आणि सुखी समाधानाने संसार करत असतात. पण नियतीचा खेळ निराळा ठरला. मृत्यू पावलेले धौम्य ऋषी जिवंत होते ते पुन्हा आश्रमात आले आणि त्यांनी हा सर्व प्रकार पाहिल्यावर क्रोधित झालेल्या धौम्य ऋषींची समजूत कुलपती घालतात. त्यावेळी कुलपती म्हणतात, 'क्षुद्र सुखाविषयी खरे वैराग्य प्राप्त होऊन सर्व जगताकडे समतेने व प्रेमदृष्टीने पाहणे आणि तदुन्नतीकरिता उत्साहपूर्वक अहर्निश प्रयत्न करणेचे नांव आत्मोन्नती'^४ आहे आणि पुनर्विवाह हा ही आत्मोन्नतीकारक होवू शकतो हे पटवून देवून संसार सुखातून धौम्य ऋषींना मुक्त करतात. पुनर्विवाह व द्विपतिकत्वाचे महत्त्व पटवून देतात.

अशा प्रकारे या कादंबरीत पूर्णप्रत कुलपती यांची व्यक्तीरेखा महत्त्वपूर्ण असून कादंबरीतील सर्व पात्रांना जोडणारा पूल आहेत.

४. शांत व प्रसन्नपणा :-

चिखलाच्या संपर्कात राहूनही खोलीमुळे व पाण्याच्या सततच्या प्रवाहामुळे आपली स्वच्छता टिकवणाऱ्या सरोवराचा शांत प्रसन्नपणा या कादंबरीत आहे. माथ्यावर असणारे सारे आकाश स्वतःमध्ये प्रतिबिंबित करण्याचा काहीसा भव्यपणा या वाङ्मयातही आहे. स्वच्छतेने ते पारदर्शक वाटते. तसेच काही ठिकाणच्या चमत्कारिक अस्पष्टपणा या वाङ्मयात येऊन जातो. या दृष्टीने अशी जाणीव चमत्कारिकपणे 'आश्रमहरिणी'मध्ये सुलोचनेच्या आत्महत्येच्या ठिकाणी प्रकट दिसते. सुलोचना ज्यावेळी गभस्तिगतीशी पुनर्विवाह करताना तिच्या मनःस्थितीची झालेली द्विधा अवस्था तिच्या ठिकाणी निर्माण झालेले अनेक प्रश्न त्यावर उत्तर म्हणून तिने घेतलेला आत्महत्येचा निर्णय आणि त्या निर्णयावर कुलपतीनी तिला आत्महत्येपासून परावृत्त केले त्यावेळी झालेला कुलपती व सुलोचना यांच्यातील संवाद :-

सुलोचना – ‘प्राणत्याग करण्याचा माझा विचार आहे.’ ‘प्राणत्याग करणे हा धर्म नव्हे.’ कुलपती म्हणाले ‘वासना मेली पाहिजे; शरीर मरून काय उपयोग?’ असे त्यांनी सांगितले.

‘जिवंत आहे तोपर्यंत वासना मरावयाची नाही. तेव्हा मेलेलेच बरे.’ सुलोचना म्हणाली.

‘सुलोचने, कुलपती म्हणाले, ‘तुझ्या मनात विवाहाची वासना आहे ती मरून जावयाची नाही. तुला खरे वैराग्य पाहिजे असेल व आत्मप्राप्तीची खरी इच्छा असेल तर मनानेच नियमन कर.’

‘पण हे शक्य नसेल तर?’ सुलोचनेने विचारले. ‘हे शक्य नसेल तर तू पुनर्विवाह कर. सुलोचने आपल्या शास्त्रात विधवांना पुनर्विवाह करण्यास अनुज्ञा आहे.’

अशा तऱ्हेने जीवनाच्या अत्यंत महत्वाच्या टप्प्यावर अगदी शांतपणे सल्ला देणारे कुलपती दिसतात. म्हणूनच अशा चिंतनामुळे बोध मनाचे सांस्कृतिक ताण कधी विस्कळीत होत नाहीत.

या कादंबरीतील प्रत्येक व्यक्ती दुःखी आहे. दुःखाचे अनेक प्रसंग प्रत्येकावर आले आहेत. धौम्य व गभस्तिगती यांना पत्नी, प्रेयसी विरहाचे दुःख आले आहे तर प्रथम विवाहाच्या वेळी ‘पती म्हणून कोणाची निवड करावी?’ म्हणून संभ्रमित झालेली सुलोचना तर पुनर्विवाहाच्या वेळी दुःखी झालेली सुलोचना आपल्याला दिसते. यामुळे या कादंबरीत सर्वत्र व्यथा आणि वेदनेचे फार मोठे वात्सव्य असले तरी त्यातील कडवटपणा मात्र जाणवत नाही. भावनेचा ओलावा व प्रामाणिकपणा असला तरी भाबडा हळवेपणा अगर आक्रस्ताळेपणा येथे नाही. या कादंबरीतील पात्रांना सुख उल्लासित करते; पण थिल्लर करीत नाही. आणि दुःख व्यथित-विशुद्ध करते पण विकल हताश करीत नाही.^५

५. भाषाशैली :-

वामनरावांची शैली साधी, सरळ, ओघवती आणि प्रांजळ आहे. पण तिचे वळण प्रौढ आहे. विस्ताराचा फापटपसारा टाळून आणि तपशीलाचा परिहार्य भाग वजा करून वेचक बाबी डोळसपणे निवडण्याची तिला सवय आहे. चित्रण हा या शैलीचा प्रकृतीधर्म नाही. चिंतनाकडे वळल्यामुळे वामन मल्हारांची शैली संयमित पुष्कळदा सूचक व अंतःसौंदर्यलक्षी झाली आहे. पात्राचा उपजत समजूतदारपणा या शैलीत प्रसन्नतेला अवकाश करून देतो. चिंतनशील व्यक्तिमत्त्वाच्या वैचारिक व भावनिक विकासावर समृद्धीवर भर असल्यामुळे अनुभवातून उगम पावणाऱ्या अंकुरासारखे विचार नाजूकपणे टिपणे या शैलीला जमते. अधून - मधून कल्पना विलासही त्यात आहे. त्या ठिकाणी ही आभूषणे कृत्रिम वाटतात. परस्परांशी दिलखुलास मोकळेपणाने मनोनिवेदन करण्याची विचार व अनुभवांच्या आदान-प्रदानाची मनाची व विचारांची आंदोलने टिपण्याची या शैलीची खरे माधुर्य बोलणाऱ्या व्यक्तीच्या परस्परांविषयीच्या गाढ स्नेहातून व स्वतःच्या प्रांजळ निवेदनातून पाझरणारे आहे. शेवटी जिला आपण शैली-शैली म्हणून म्हणतो ती वाङ्मय कृती स्वरूपाशी वाङ्मय निर्मात्याच्या प्रकृती धर्माशी वाङ्मय कृतीत आलेल्या पात्रांच्या मनोधर्माशी निगडीत असणारी एक बाब आहे. कलाकृती प्रकृतीस अपरिहार्य असणारे हे अभेदपण हरिभाऊ प्रमाणेच वामन मल्हारांतही आहे. तरी ही वामन मल्हार प्रकृतीने चोखंदळ होते. तंत्राचा बडेजाव त्यांनी माजविला नाही. पण दर वेळी ते तंत्राचा नवा प्रयोग करत गेले. मात्र हे तंत्राचे प्रयोग त्यांनी अभिव्यक्तीची गरज म्हणून केलेले आहेत. नाविन्याची हौस म्हणून केलेले नाहीत. तंत्ररचनेचा हा चोखंदळपणा त्यांचा विचार करताना तर आपण विसरूनच जातो.^६

लेखन कौशल्याचे रमणीय प्रयोग त्यांच्या लेखणीने करून दाखविले आहेत. अर्थात तिची ही कलात्मक सौंदर्य निर्माण क्षमता मान्य करून सुध्दा त्या बाबतीतल्या तिच्या उदासिनतेचा आणि उपेक्षेचा मुद्दा हा अबाधितच राहणार आहे. त्यांची लेखणी सरस

आणि कलासुंदर ललित गद्य - लेखन करण्यांत समर्थ असली आणि केवळ उपेक्षेमुळे त्या समर्थतेचा संपूर्ण आविष्कार तिच्या हातून झालेला नसला तरी त्याच बरोबर हेही लक्षात घेणे आवश्यक आहे की, ललित-गद्य लेखनाच्या अनेक प्रकारांपैकी एका विशिष्ट प्रकारांतच तिचा विशेष विलोभनीय विलास प्रकट झालेला आहे. आत्मनिवेदनपर पण आत्मचरित्राला आवश्यक असलेली तटस्थतेच्या मानाने स्वैर असे लिखाण वामनरावांना चांगले आणि सहज साधते. त्याचमुळे त्यांच्या एकंदर ललित कृतीपैकी त्यांत आत्मपर निवेदनाला भरपूर वाव आहे. अशा प्रकारे 'आश्रमहरिणी' कलाकृती कलादृष्ट्या परिणामकारक उतरली असून रसिकांच्या विशेष प्रीतीस पात्र झालेली आहे.

योगदान :-

वामनरावांच्या पात्रचित्रणातील सूक्ष्म आणि सहृदय मनोविश्लेषण मान्य करूनसुद्धा त्यांतील एका गौणत्वाकडे दुर्लक्ष करणे अशक्य होऊन बसते. ते गौणत्व हे की, वामनरावांच्या कितीतरी प्रमुख पात्रांतून त्या पात्रांच्या उक्तीतून खुद्द वामनरावच ठायी ठायी प्रकट होताना दिसून येतात. वस्तुतः कादंबरी हा असा एक वाङ्मयीन कलाप्रकार आहे की, लेखकाला त्यांत जास्तीत जास्त अलिप्त राहून तटस्थ राहून वाचकांना विशिष्ट दृष्टीकोनातून समाज जीवनांचे प्रत्ययकारी दर्शन घडवावे लागते. वामनरावांचे स्वतःचे मत असेच आहे की, कला निर्मितीकरिता आणि कलास्वादाकरिता पुष्कळ अशी ताटस्थाची आवश्यकता असते. त्यांना स्वतःला मात्र आपल्या पात्रांचे व्यक्तिदर्शन करतांना हे ताटस्थ सांभाळता आले असे म्हणता येत नाही. त्यांच्या कादंबऱ्यातील पात्रे ज्या समाजातून आलेली आहेत तो समाज समाजाच्या मानाने बराच मर्यादित आणि संकुचित आहे. केवळ कलेच्या दृष्टीने ही मर्यादा किंवा ही संकुचितता दोष स्वरूप ठरत नाही. मुख्य दोष हा आहे की, वामनराव आपल्या पात्रांना स्वतंत्र जीवन जगू न देता, त्यांच्या व्यक्ति विकासाच्या पृथगात्मतेला बाध येईल अशा रितीने त्यांच्या व्यक्तिदर्शनात आपल्या स्वतःच्या व्यक्तित्वाच्या गडद छटा मिसळून देतात.

पुरेशी अलिप्तता राखता येण्याच्या बाबतीतल्या या असमर्थतेमुळेच त्यांनी दृष्टांचे चित्रण फारसे केलेले नाही. पुन्हा थोर कलाकाराची पदवी वामनरावांना न देण्याचे आणखी ही एक कारण आहे. कलाकार हा मूर्त स्वरूपाच्या नामरूपात्मक अशा सजीव निर्जीव सृष्टीच्याच चिंतनात आणि चित्रणातून रंगून जात असतो आणि नंतर त्या मूर्तातून अमूर्त तत्वाकडे ज्ञानांतून अज्ञानाकडे, सांतातून अनंतराकडे अशा क्रमाने पुढे जाऊन तो तो चराचर सृष्टीने नियमन करणाऱ्या आदितत्वाच्या 'अंधुक आकृती' पाहतो. त्यांच्या 'निगूढ नीती' ऐकतो आणि या विराट विश्वग्रंथाच्या अर्थाचा त्याला थोडाफार साक्षात्कार होऊ लागतो. मूर्तातील सौंदर्याचा मनःपूर्वक आस्वाद घेण्याची ही कलाकाराची वृत्ती वामनरावांच्या ठिकाणी आढळून येत नाही. वामनरावांच्या प्रतिभेतील या उणीवेचा निर्देश करतांना कुसुमावती देशपांडे यांनी आपल्या 'मराठी कादंबरी' या पुस्तकात लिहिले आहे की, "जीवनातील रंगसंगती, रेषा सौंदर्य, नादमाधुर्य, रूपवैशिष्ट्य यांच्याकडेही त्यांचे विशेष लक्ष नव्हते. इतकेच नव्हे मानवी कृती सौंदर्याकडेही त्यांचे विशेष लक्ष नव्हते." या उणीवामुळेच तर पात्रांच्या बाह्यांग वर्णनात आणि सृष्टीतील विविध रम्य दृश्यांच्या रेखाटनात त्यांची प्रतिभा कधीच रमलेली दिसत नाही. तात्पर्य काय की, मानवी जीवनांत सामर्थ्य, सौहार्द आणि सौंदर्य उत्पन्न करणारी 'सत्य, शिव, सुंदर' ही जी तत्त्वत्रिपुटी आहे या पैकी पहिल्या दोन तत्वांच्या आराधनेत त्यांची अंतःकरणपूर्वक निष्ठा दाखविली आणि त्या आराधनेत त्यांना पुष्कळशी सफलताही प्राप्त झाली. पण तिसऱ्या तत्वाच्या आराधनेत त्यांनी तितकी निष्ठा प्रकट केली नाही. आणि त्यामुळेच त्यांना या बाबतीत विशेष सफलताही मिळू शकली नाही. याच कारणामुळे मराठी कादंबरीचे कलावैभव जरी ते फारसे वाढवू शकले नाहीत तरी मराठी कादंबरीचे वैभव वाढविण्यात उच्च श्रेणीच्या तत्व जिज्ञासू वृत्तीने जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन मराठीतील कादंबरी लेखनात प्रथमच आणून सोडतात.^९

वा. म. जोशींनी 'आश्रमहरिणी' ही वेगळ्याच प्रकारची कादंबरी लिहली. आश्रमी जीवनात घडलेल्या प्रसंगाला पुराणाचा आधार देतात. कल्पनेने कथानक निर्माण करून

सकृत दर्शनी पौराणिकतेचा आणि सामाजिकतेपासून अलिप्त असलेल्याचा आभास उत्पन्न करून कादंबरीत धौम्य ऋषीच्या मुखाने पुनर्विवाह हा पुष्कळवेळा आत्मोन्नतीकारक होऊ शकतो असे सांगितले असून अपवादात्मक परिस्थितीत अपरिहार्य झाल्यामुळे त्यांनी द्विपतिकत्वाचे ही सौम्य समर्थन केले आहे.

अशा प्रकारे विसाव्या शतकात पदार्पण केलेल्या समाजाला त्यांना हे पटवून दयावयाचे आहे की प्रत्येक स्त्रीला स्वतंत्र विचार करण्याचा हक्क आहे. आणि कोणत्याही स्त्रीने वैधव्य आले की दुःख न करत बसता तिने पुनर्विवाह करावा. पुनर्विवाह हा प्रथम विवाहा इतकाच पवित्र असून आत्मोन्नतिकारक होवू शकतो. हेच समाजाला पटवून देण्यासाठी याला पौराणिकतेचा आधार दिलेला आहे. हे पुराणापासून मान्य असून आजच्या समाजात असे पुनर्विवाह व्हावे एवढेच त्यांना वाटत असावे. म्हणूनच सारांश :- वा.म. जोशी यांनी मराठी कादंबरीचे कलावैभव वाढविले नसले तरी त्यांना कादंबरी लेखनात स्पृहणीय आणि वंदनीय यश मिळाले यात शंका नाही.

वि.स. खांडेकरांच्या 'ययाती' या कादंबरी लेखनाचे विशेष व मराठी कादंबरीतील योगदान :-

प्रस्तावना - १९४२ ते १९५२ हे दशक जगाच्या आणि भारताच्या इतिहासात अत्यंत महत्त्वाचे शतक आहे. वाढत्या तीव्रतेने जाणवू लागलेले हे दशकच मोठे विलक्षण आहे. उत्पातांचे, उन्मादांचे, उदासीनतेचे आणि त्यातच दुसरे महायुद्ध संपले किंवा आपली मातृभूमी स्वतंत्र झाली या भावनेने उचंबळून येणाऱ्या उत्साहाचे! १९४२ च्या भूमिगत चळवळीपासून स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या आकाशाला कवटाळू पाहणाऱ्या धडाडीपर्यंतच्या या दशकातील सर्व प्रतिक्रिया सामाजिक कादंबरीच्या द्वारे प्रकट करण्याचा खांडेकरांनी अल्पसा प्रयत्न केला; पण या काळात कुठलीही कादंबरी पूर्वीच्या सुलभतेने पुढे जाईना. वेग घेईना. पहिली काही पाने लिहून व्हावीत मग आमटीत मीठ नसावे तसे या कादंबरीत काही तरी कमी पडले. ही जाणीव व्हावी, संपूर्ण कथानक हाताशी असावे, पण रेंगाळत रेंगाळत लेखन

मध्येच थांबावे. असे अनेकदा घडले! याचे कारण खांडेकर शोधू लागले. हळूहळू ते त्याच्या लक्षात आले. चार भिंतीतल्या भारतीय जीवनाच्या कक्षा मग त्या भिंती स्वतःच्या घराच्या असोत, सामाजिक निर्बंधाच्या असोत अथवा परक्या सरकारच्या तुरुंगातल्या असोत – एकदम विस्तारल्या होत्या. दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या दहा वर्षात पूर्वीच्या चार भिंती हां हां म्हणता जमीनदोस्त झाल्या होत्या. त्यांची जागा चार दिशांनी घेतली होती.^८

त्या चार दिशांतले जीवन 'उल्का', 'दोन ध्रुव' आणि 'क्रौंचवध' यांच्या पध्दतीने खांडेकर चित्रित करू पहात होते. ते अशक्य होते. दुसऱ्या महायुद्धात बेचिराख झालेले वॉर्सा, बेचाळीसच्या चळवळीत फाशी गेलेल्या तरुणाची दिवस गेलेली निष्पाप निराधार प्रेयसी, बंगालच्या दुष्काळात तडफडून मेलेली लक्षावधी माणसे, देशाचे दोन तुकडे होताना वाहिलेला रक्ताचा पूर आणि लाखो निर्वासितांच्या असह्य दुःखाने भरलेला ऊर, भारतीय संस्कृतीच्या ऐसपैस गप्पा मारीत पांढऱ्या टोप्या घालून समाजकंटकांनी केलेला काळा बाजार, तिरंगी झेंड्याकडे अभिमानाने पाहताना डोळ्यांसमोर उभी राहणारी कोट्यावधी दीनदलितांची दुःखाने काळवंडलेली मुखे, स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर पूर्वी पवित्र मानल्या गेलेल्या प्रत्येक निष्ठेचे होऊ घातलेले अवमूल्यन, पंडु रोगाने आजारी असलेल्या माणसाला भरजरी पोषाख चढवावा त्याप्रमाणे प्रेरणाशून्य झालेल्या समाजाच्या प्रगतीसाठी चाललेली पुढाऱ्यांची धडपड, 'Those who have no vision petish' (ज्यांच्या अंगी द्रष्टेपणा नसतो ते नष्ट होतात.) या मॅझिनीच्या अमर उक्तीचा गल्लीतल्या पंत-पाटलांपासून दिल्लीतल्या पंत-पाटलांपर्यंत सर्वांना पडलेला विसर, विनोबांचे स्वयंपूर्ण खेडेगावाचे ध्येयही चांगले आणि नेहरूंचे यंत्रशक्तीच्या द्वारे समाज सुखी करायचे ध्येयही चांगले. या थाटात पुढचा मार्ग आक्रमणारा समाजपुरुष - या किंवा अशा अनुभवांचे चित्रण परंपरागत सामाजिक कादंबरीतून कसे करायचे? पुष्करिणीच्या तरंगांत समुद्राच्या प्रक्षुब्ध लाटांचे प्रतिबिंब पाहण्याचा प्रयत्न केल्यासारखे ते होईल असे त्यांना वाटू लागले! या मनःस्थितीतच

खांडेकरांनी 'ययाती' ही पौराणिक कादंबरी लिहिली. तत्कालीन समाजाचे प्रतिकात्मक रूप म्हणून 'ययाती' ही कादंबरी लिहिली. तिचे विशेष पुढील प्रमाणे -

१. मानवी जीवनाचे प्रतिकात्मक रूप :-

खांडेकर हे समाजाचे लेखक आहेत. त्यांच्यातील शिरोड्याचा शिक्षक सदैव जागृत असतो आणि तोच त्यांच्या साहित्याला समाज चिंतनाच्या आविष्कारांची प्रेरणा देतो. 'ययाती' कादंबरीच्या निर्मिती प्रेरणेत व त्यांच्या प्रबोधन कार्याची आणि मानवी जीवन दर्शनाच्या तळमळीची कल्पना येते. पायाखालची वाट दिसत नाही. तेव्हा शुक्राच्या चांदणीची सोबत महत्वाची मानणारे खांडेकर आहेत.

✓ समाजात 'कच थोडे ययाती फार' ही स्थिती जेव्हा त्यांच्या लक्षात येते तेव्हा ते कचाच्या निमित्ताने संयमाचे आणि ययातीच्या निमित्ताने मानवी भोगवादी प्रवृत्तीचे चित्रण करतात. या प्रतीकातून त्यांना 'शरीर भोगासाठी आहे पण जागृत आत्म्याचे बंधन त्याला असले पाहिजे.' असे सांगावयाचे आहे. या जगात गोड फळांनाच कीड लागण्याचा संभव अधिक असतो म्हणून ते सावधानतेची सूचना देतात. धर्माचे उल्लंघन न करणाऱ्या मर्यादित भोगात पाप नाही. सगळेच जीवनात सुसंगत असावे हे मार्मिक जीवन विषयक तत्वज्ञान येथे खांडेकर व्यक्त करतात. ययातीचे चित्रण प्रत्यक्ष जीवनातील अनुभूतीशी संलग्न आहे. तर कच त्यांच्या ध्येयवादी स्वप्नाशी निगडित आहे. एकीकडे फुलांना हुंगत सटणारा 'ययाती' तर दुसरीकडे कोमेजणाऱ्या फुलांना पुन्हा उमलविणारा उदात्त 'कच' आहे. त्यांना मानवी जीवनातील वासना ही एखाद्या महापुरासारखी आणि भावना शरद ऋतुतील संथ नदीसारखी भासते. देव आणि नियतीपेक्षाही माणसाचा शत्रू माणूसच असतो. या माणसातील पशू असतो. या गोष्टीवरील खांडेकरांचा विश्वास येथे व्यक्त होतो. नियतीचे सर्वत्र स्तोम माजवून माणसाची प्रत्येक गोष्टीतील असहायता व्यक्त करणाऱ्यांना त्यांनी या कादंबरीत चोख उत्तर दिले आहे.

निरपेक्ष प्रेम ही आत्म्याच्या विकासाची पहिली पायरी आहे. याच दिशेने जीवनाची वाटचाल करायला पाहिजे. 'त्याच्या जागी आपण आहोत.' अशी क्षणभर कल्पना केली तर दुसऱ्याच्या सुख दुःखाशी समरस होता येते. विचारांच्या साहाय्याने विकारावर विजय मिळवावा. काम आणि अर्थ हे महान प्रेरक पुरुषार्थ आहेत पण धर्माच्या हाती लगाम असावा. त्यासाठी एक रूपक या कादंबरीत अतिशय प्रभावीपणे योजिले आहे. आत्मा रथी, शरीर रथ, बुद्धी सारथी, मन लगाम, रथाचे घोडे इंद्रिय आणि वाटा उपभोगाच्या अशी कल्पना आहे. इंद्रिय रूपी घोड्यांना मनाचा लगाम असला पाहिजे. तो लगाम बुद्धीरूपी सारथ्याच्या हाती असावा. बुद्धि आणि मन यांनी मिळून संयमाने हा शरीररूपी रथ चालवावा लागतो. अन्यथा भोगाच्या धुंदीत हा लगाम निसटून इंद्रियरूपी घोडं, उपभोगाच्या वाटेवर उन्मादाने उधळून रथाचा आणि सारथ्याचा बरोबर चक्काचूर होतो हे त्यांनी ययातीच्या रूपाने प्रकट करून दाखविली आहे.

ययातीची भोगकथा, शर्मिष्ठीची प्रेमकथा, देवयानीची संसारकथा आणि कचाची त्यागकथा या कादंबरीत साकार झाली आहे. खांडेकरांना कामवासना, कामभावना, प्रीतिभावना आणि भक्तिभावना असे हे एकाच भावनेचे परिणत होत जाणारे रूप येथे आढळते. ययातीच्या रूपात आसक्तीकडून विरक्तीकडे जाणारा दीपस्तंभ त्यांनी उभा केला आहे. मानवतेसाठी या मूल्याची प्रतिष्ठापना होणे अगत्याचे आहे असे खांडेकरांनी सूचित केले आहे. खांडेकरांचे हे चिंतन समकालीन, वर्तमानकालीन तर आहेच पण त्याबरोबरच कालातीतही आहे. मानवी प्रवृत्तीवर ययाती उपाख्यानातून शोधलेल्या सूत्राच्या आधाराने खांडेकरांनी येथे प्रकाश टाकला आहे.

कथा, काव्य, मनोविश्लेषण आणि तत्वज्ञान यांच्या मनोज्ञ मिलनाचा अपूर्व साक्षात्कार या पुराणकथेतून खांडेकरांनी घडविला आहे. पुराणकथेचे एका प्रतिभावंत मनाने केलेले हे सर्जन पाहिले म्हणजे महाभारताचे मराठी ललित साहित्यिकांनी

केलेल्या नव्या आविष्काराचे मोल लक्षात येते. ययाती उपाख्यानातील एकेका व्यक्तीत खांडेकरांनी नवा प्राण भरून त्या नव्या काळाच्या संदर्भात पुन्हा जिवंत केल्या आहेत.

स्त्रीत्वाचा एक समर्थ अविष्कार देवयानीच्या रूपात येथे प्रगट झाला आहे. स्वतःसाठी आत्मकेंद्रित वृत्तीने जगण्यापेक्षा दुसऱ्यासाठी जगण्यातच खरा आनंद आहे. 'प्रपंच हा यज्ञ आहे. प्रीति, वात्सल्य, कारुण्य हे तुमचे ऋत्विज आहेत. निरपेक्ष प्रेमाचे बोल हे तुमचे मंत्र आहेत. सेवा, त्याग, भक्ती या तुमच्या संसार यज्ञातल्या आहुती आहेत.' प्रापंचिकांना ययाती-देवयानीच्या कथेच्या निमित्ताने कचाच्या मुखाने खांडेकरांनी हा संदेश दिला आहे.

२. स्वतंत्र कल्पकता :-

वि.स. खांडेकरांच्या प्रतिभेने हे असे विपुल बदल महाभारतातील ययाती उपाख्यानात केले आहेत. या ठिकाणी ते बदल लक्षात घेतल्यानंतर आता खांडेकरांच्या स्वतंत्र कल्पकतेचा विलास आणि त्यांनी या कादंबरीत केलेला शृंगाररसाचा आविष्कार येथे पहावयाचा आहे. खांडेकरांनी एकूण संपूर्ण ययाती उपाख्यानाची नवी संगती लावली आहे. नवी उभारणी केली आहे.

या कादंबरीतील शुक्राचार्य कच ययाती यांच्या आगमनाने व पुनरागमनाने ही कलात्मकतेचा प्रत्यय येतो. या कादंबरीची निवेदन शैली ययाती उपाख्यानाच्या नव्या मांडणीला अपूर्व यश मिळवून देते. एवढी अजोड कल्पकता, खांडेकरांच्या या पात्रमुखी आणि तरीही एकसंघ अनुभवाचा प्रत्यय देणाऱ्या निवेदन-पध्दतीत आहे. नंतर मराठी ललित साहित्यात या निवेदन पध्दतीचे अनुकरण झाले. त्यात विस्कळितपणाचा दोष आढळतो. खांडेकरांच्या ययातीसारख्या एकात्म अनुभवाचा प्रत्यय इतर कोणत्याही कादंबरीतून येत नाही. खांडेकर जागोजाग व्यक्तीचे मनोविश्लेषण करतात. ते मोठे मनोवेधक आणि लक्षणीय झाले आहे. स्वतंत्र प्रतिभाशक्तीचा येथे विलास दिसतो. ययातीचे बालमन, शर्मिष्ठेची गर्भावस्था, त्यावेळची तिची मनःस्थिती 'पुरु'च्या

जन्मानंतरची जाणीव सारेच अपूर्व आहे. या खांडेकरकृत बदलातून आणि स्वतंत्र कल्पकतेतून महाभारताची अनेक अंगानी वाढ झाली असे लक्षणिक अर्थाने म्हणता येते. ययातीला बालपणापासून असलेला फुलांचा हव्यास कामी वृत्तीचा द्योतक आहे. शृंगारानुभवाची सूचना देणारा आहे. 'आईने मुलाला पाजायचे असते' हा या ययातीच्या बालमनाचा सरळ हिशेब आहे. 'यती' गमावल्याचे आईचे दुःख ययातीला उमगते म्हणूनच कोवळा ययाती प्रवृत्तीवर जीवन जगण्याची प्रतिज्ञा करतो. हळूवार नाजुक मनाचे हे विश्लेषण निःसंशय कलात्मक आहे. साध्या पक्षिणीच्या वधाने हळहळणारा ययाती भोगाचे, शक्तीचे तत्वज्ञान हळूहळू पचवितो.

शर्मिष्ठा आपण आई होणार या कल्पनेने सुखावते. तिच्या विविध भाव-भावनांवर येथे लक्षणीय प्रकाशझोत खांडेकरांनी नव्याने टाकला आहे. महाभारतातील व्यक्तीच्या मनातील धागेदोरे येथे नीट उलगडतात त्यांच्या व्यक्तितत्वाच्या गाभ्याला स्पर्श होतो आणि महाभारत फुलते ते अशा ठिकाणीच. ययातीने पुरूचे चुंबन घेतल्यानंतर पुन्हा पुरूचे चुंबन घेतलेल्या शर्मिष्ठेला आनंदात न्हाल्यागत वाटते. 'पुरू'चा एकाक्षरी 'त-त' मंत्र (तात सूचक) देवयानी समोर चालू होताच शर्मिष्ठेला धस्स होते. क्रूर देवयानी काय करील याचा नेम नाही. हा थरारक प्रसंग कल्पनेचा विलास आहे. माणसाच्या 'माणूसपणाचे' चित्रण आहे.^९

भोगविलासात गढून गेलेल्या ययातीला पाहून शुक्राचार्य शाप देतात आणि त्याचे तारुण्य जाऊन वार्धक्य येते आणि या शापाला उःशाप म्हणून 'पुरू' हा ययातीचे वार्धक्य घेतो. पण कच पुढे 'पुरू'चे वार्धक्य दूर करतो. पुरू यदूला राज्य देतो. या त्यागाच्या कल्पनेने देवयानी विरघळते. शेवटी सगळा आनंदी आनंद होतो. देवयानी-शर्मिष्ठा ययातीची सेवा पंख्याने वारा घालून आणि पाय दाबून करीत असल्याचे चित्रित केले आहे. येथेही सवतीमत्सर नको म्हणून या कामात सूचक

अदलाबदल करतात. कादंबरीच्या शेवटी पुरुच्या त्यागानेच कुरुवंश झाला असे सांगितले आहे.

वि.स.खांडेकरांनी या कथानकाचा एक धागा आपल्या कल्पकतेने ययातीचा पूर्वज 'नहुष' याच्या अतृप्तीशी आणि उद्धामपणाशी जोडला आहे. याचा खरा वारस ययाती हा शोभून दिसतो.

या असंख्य कल्पना चित्रांनी खांडेकरांची ययाती कादंबरी एक 'स्वतंत्र' कादंबरी होते. महाभारतातील ययाती कथेचे एक अमर विकसन म्हणून 'ययाती' कादंबरीचा उल्लेख करावा लागतो.

३. व्यक्तिचित्रणातील स्वातंत्र्य :-

'ययाती' कादंबरीत ययाती, देवयानी, शर्मिष्ठा या महत्वाच्या व्यक्तिरेखांना खांडेकरांनी पुरेपूर स्वातंत्र्य घेऊन रेखाटले आहे. अन्य पात्रांच्या चित्रणातही त्यांनी मुक्त स्वातंत्र्य घेतलेले दिसून येते. 'संजीवनी' विद्येचे हरण करून देवलोकी गेलेला महाभारतातील 'कच' पुन्हा आपल्याला कधीच भेटत नाही! पण या कादंबरीत 'मी त्याचे उत्तर चरित्र अर्थात काल्पनिक चित्रित केले आहे.' असे खांडेकरांनी स्वतःच पार्श्वभूमीत नमूद केले आहे. हा कच प्रेमाच्या एका श्रेष्ठ रूपाचा प्रतिनिधी म्हणून येथे चित्रित केला आहे.

कादंबरीत देवयानी व शर्मिष्ठा या दोन नायिका आहेत म्हणून नायकही दोन असावेत या समजुतीतून कचाचे उत्कट चित्रण येते. खांडेकरांनी 'कच' ध्येयवादी, विचारी, संयमी तरुण म्हणून साकार केला असला तरी त्याच्या मनात देवयानी विषयी निरपेक्ष प्रेम असल्याचे चित्रित केले आहे. हे उदात्त प्रेम येथे कचाचा स्वभावधर्म झाले आहे.

खांडेकरांच्या ययातीतील कचाने आपल्या विफल स्त्री प्रेमाचे विशाल मानव प्रेमात रूपांतर केले आहे. एक विकसित आत्मा म्हणून खांडेकरांचा कच अवतरला

आहे. तो आत्मविकासाची धडपड करणाऱ्या मानवाचा प्रतिनिधी आहे तर ययाती अष्टौप्रहर सुखभोगण्याच्या निराधार नादात आत्मलोपला प्रवृत्त असलेल्या मानवाचा प्रतिनिधी आहे. महाभारतातील ययाती बिचारा, पापभिरू आहे. त्याला शर्मिष्ठेची शय्यासोबत करताना शुक्राचार्यांच्या सूचनेची आठवण होते. शर्मिष्ठेच्या युक्तिवादाने तो सामोरा जातो. पण खांडेकरांची 'ययाती'च्या रूपातील अनुभूतीच नवी आहे. 'आधुनिक मानवाचे मन हा एक अतृप्त, हिंस्र प्राण्यांनी भरलेला अजबखाना बनत चालला आहे.' म्हणूनच त्यांचा ययाती महाभारतातील ययातीपेक्षा भिन्न स्वरूपात अविष्कृत झाला आहे. या व्यक्तीची मनोभूमिका जाणून घेऊन खांडेकरांनी त्यांना नवे अर्थ दिले आहेत.

४. शृंगारिक कल्पनांची परखण :-

खांडेकरांनी 'ययाती' कादंबरीत रसरज शृंगाराचा अविष्कार स्वतंत्रपणे केला आहे. कामी ययातीच्या चित्रणासाठी या रसाचा परिपोष त्यांना आवश्यक वाटला असावा. या कादंबरीतील व्यक्तीचे भावविश्व लक्षात घेता असे होणे अपरिहार्य होते असे वाटते.

'ययाती' कादंबरीतील कचाला त्याग प्रिय आहे. तर ययातीला लहानपणापासून फुलांचा हव्यास आहे. पुढे हाच ययाती रतीच्या रमणीय मूर्तीची लाख चुंबने घेणारा ययाती होतो. आपल्या वडिलांच्या मृत्यूचे दुःख विसरण्यासाठी तो मुकुलिनाला जवळ घेतो. 'कोण कुणाच्या मिठीत हे मदनालाही सांगता येणार नाही.' असे त्यांच्या घट्ट मीलनाचे वर्णन खांडेकर करतात. युवतीच्या मधुर उन्मादक सहवासाने आलेली ती मधुर मूर्च्छा असते. खांडेकरांनी या कादंबरीत 'माधव'च्या भावाचे काव्य वाचण्याच्या निमित्ताने मनोसक्त कल्पनांची सुंदर वलये निर्माण केली आहे. 'गालावरची लाली लज्जेतून उद्भवत नाही तर विरहिणीच्या जाग्रणाने लाल झालेल्या डोळ्यातील लाली प्रियदर्शनाने आलेल्या आनंदाश्रुतून गालावर ओघळते. अशी ही मनोरम शृंगारिक कल्पना येथे आहे. 'रजनीस्रोत्र' ही असेच आलेले आहे. देवयानीला विहिरीतून वर

काढतानाही तिच्या ओलेतीच्या रूप सौंदर्याचे आणि युवराजांच्या प्रण्याचे चित्र रेखाटले आहे.^{१०}

देवयानी आत्मकेंद्रित आहे. ती स्वतःसाठी जगते. ययातीचे देवयानीशी म्हणूनच बिनसते. 'एकवेळ खायला मिळाले नाही तरी चालेल. एकमेकांच्या ओठातल्या अमृतावर जगू.' असे सांगणारी मैत्रिण राजा ययातीला हवी होती. ती शर्मिष्ठेच्या रूपात त्याला मिळाली आणि त्यांचा 'विडा' चांगलाच रंगला आहे. या कादंबरीत शृंगाररसाची खांडेकरांनी केलेली ही पेरणी ययातीच्या भोगी, सुखलोलुपतेच्या चित्रणासाठी आवश्यक होती म्हणूनच एवढ्या विस्ताराने ती या ठिकाणी चित्रित झाली आहे. 'मधाचा आस्वाद घेताना मधमाशाचे मोहळ उठते.' ययातीला त्याच्या कामी वृत्तीने त्याच्याबद्दल उठलेल्या अशाच एका मोहळाला तोंड द्यावे लागले. ययाती महारांच्यासाठी सूर्यफूल झालेली शर्मिष्ठा 'ययाती-शर्मिष्ठा' प्रेमाचा साक्षात्कार घडविणारी आहे. 'सूर्यफूल'होऊन ती या सूर्याची आराधना करते. तर दुसरीकडे 'झुळझुळते पाणी गोठून जावे अशी देवयानी माझ्या बाहुपाशात भावशून्य का बनते?' हे ययातीचे दुःख आहे. समर्थ अर्थवान प्रतिमांच्या योजनेतून 'ययाती'त खांडेकरांच्या प्रतिभेचा आविष्कार झाला आहे.

५. निरपेक्ष प्रेमाचा आविष्कार :-

मानवा मानवातील संबंध संकुचित स्वार्थ, परस्पर अविश्वास, साशंकता आणि त्यापोटी येणारे भय व द्वेष हे विकार यांच्यावर आधारलेले असल्याचे दिसते. अशा या जगात व्यक्तीची एकटेपणाची भावनाही जास्त-जास्त गडद होत जाते. ययाती, देवयानी, शर्मिष्ठा या तिघांमध्येही ही एकटेपणाची जाणीव तीव्रतेने व्यथित करीत असल्याचे दिसते. या एकटेपणाला उत्तर आहे दुसऱ्यावर निरपेक्ष प्रेम. निरपेक्ष प्रेम करणे हे माणसा माणसांतील संबंध हे निरपेक्ष प्रेमावर, परस्पर विश्वासावर, निर्भयतेवर अधिष्ठित असायला पाहिजेत. हा निरपेक्ष प्रेमाचा विचार 'ययाती'त

वारंवार आलेला आहे. या कादंबरीत सर्व प्रथम वडिलांवरील प्रेमापोटी देवयानीची दासी झाली. तर पुढे तिने ययाती महाराजांवर केलेले जीवापाड प्रेम दिसून येते. शर्मिष्ठाचा मुलगा 'पुरु' ने वडिलांसाठी केलेल्या वार्धक्याचा स्वीकार व भावासाठी केलेला राज्याचा त्याग पाहून देवयानी पुरूला म्हणते - "पुरु, हे प्रेम करायला तुला कुणी शिकवलं? मला हे कुणी लहानपणी शिकविलं असतं तर फार बरं झालं असतं! आता तुझ्यापासून मी ते शिकणार आहे. वडिलांचं वार्धक्य तू आनंदानं घेतलंस. भावासाठी सिंहासनावरचा आपला हक्क तू आनंदानं सोडलास. पुरु मला दुसरं काही नको तुझं हे प्रेम करण्याचं बळ तेवढं मला दे.' या देवयानीच्या उद्गाराने मानवी जीवनातील प्रेमाचे बंधन हेच मनुष्याला चिरकाल घट्ट बांधू शकते हे दिसून येते.

या कादंबरीत 'कच' हाच निरपेक्ष प्रेमाचे प्रतिक म्हणून आलेला आहे. कचाचे केवळ देवयानी विषयीच नाही तर यती, ययाती, शर्मिष्ठा, पुरु, राजमाता या सर्वांविषयी त्याच्या मनात उत्कट व निरपेक्ष प्रेम आहे. किंबहुना निरपेक्ष प्रेम हा त्याचा स्वभावधर्म होऊन बसला आहे. त्यामुळे त्याच्या मनातली विफलतेची शल्ये बोथटून गेली आहेत, आपल्या सहृदयांची जीवने सुखी व्हावीत, देवयानी, यती व ययाती यांचा गेलेला तोल त्यांना परत मिळावा एवढीच त्याची इच्छा आहे. विफल स्त्रीप्रेमाचे त्याने विशाल मानव प्रेमात रूपांतर केले आहे. त्याच्या त्यागी व ध्येयवादी आत्म्यात मूलतःच या विशालतेची बीजे आहेत. संजीवनी विद्येसाठी त्याने केलेल्या साहसात, सेवेत आणि अंतिम त्यागात या बीजांचा विकास घडला आहे. मानवी आत्मा हे अनेक सुप्त, सात्विक शक्तीचे भांडार आहे. याची कचाला परिपूर्ण जाणीव आहे. उठल्या सुटल्या शरीराची पूजा करीत सुटणाऱ्या आणि इंद्रियसुखे हीच जीवनातील सर्वश्रेष्ठ सुखे मानणाऱ्या मनुष्याला मग तो जुन्या काळातील ययाती असो अथवा नव्या काळातील कुणी अतिरथी - महारथी असो - स्वतःच्या या सुप्त शक्तीची जाणीव असत नाही. पण मानवाची आत्मिक शक्ती पशुपक्ष्यांहुन भिन्न आणि उच्च अशी अनेक सामर्थ्ये सृष्टीने

त्याला दिली असल्यामुळे पिढ्यान्पिढ्या त्या सामर्थ्याची बीजे पेरून नवी नवी पिके काढण्याचे स्वातंत्र्य त्याला लाभले असल्यामुळे आणि या प्रगतीच्या प्रयत्नात धर्म, नीती, कला, शास्त्र, संस्कृती इत्यादी नव्या सामर्थ्याचा साक्षात्कार त्याला होत असल्यामुळे वृद्धीगत होऊ शकणारी आत्मिक शक्ती ही त्याच्या जीवनातील एक अपूर्व शक्ती होऊन बसली आहे. तो सर्व चराचर सृष्टीपेक्षा भिन्न आहे तो इथेच!

अशा प्रकारे 'निस्वार्थी, निरपेक्ष, निरहंकारी प्रेम हीच आत्म्याच्या विकासाची पहिली पायरी असते. असलं प्रेम केवळ मनुष्य करू शकतो' हे पटवून कच देतो.

६. नवा आविष्कार :-

काळाच्या परिवर्तनाबरोबर मानवाचे चित्रही बदलते आणि बऱ्याच अंशी स्थिर असते. आज पुराणकाळ बदलला असून त्या काळातील व्यक्ती जशाच्या तशा आडळत नाहीत. महाभारत हे मानवी जीवनाचे व संस्कृतीचे संचित आहे. हे जीवनावरील प्रचंड भाष्य आहे. या संस्कृती-संचिताला एक सतत वाढ आहे. म्हणूनच आजच्या काळातील नव्या माणसाचा साक्षात्कार या महाभारताच्या एक उपाख्यानातील व्यक्तीतही घडू शकतो. याचे 'ययाती' कादंबरी हे उत्तम उदाहरण आहे. मानवी जीवनाच्या चिरंतन मूल्यांचा आविष्कार महाभारतात आहे. त्या मूल्यांचा शोध घेत घेत नव्या अनुभूतीतून नवी साहित्यकृती जन्माला येते. खांडेकरांनी 'ययाती'त हाच मार्ग स्विकारला आहे. कामयज्ञ आरंभून अधिक प्रज्वलित होणारा 'ययाती' आणि स्त्री सुखाची इच्छाच नसलेला 'यती' याचे चित्र विरोधाने अधिक खुलले आहे. 'कचा'ला खांडेकरांनी स्वतःच्या कल्पनेप्रमाणे रूप दिले आणि कादंबरीत महत्वाचे स्थान प्राप्त करून दिले आहे. भवितव्याचे चित्र कचाच्या स्वरूपात ते पाहतात. कलानिर्मितीचा व्यवहार ही एक सांस्कृतिक गरज आहे. रंजन, उद्बोधन, कलात्मकता यासाठी पुराणकथा सतत योजिल्या जातील हे 'ययाती' सारख्या साहित्य कृतीनेच स्पष्ट झाले आहे. तथापि कलाकृतीचा ज्ञात हेतू कोणताही असला तरी ही कक्षा

ओलांडून साहित्यकृतीने ज्ञान हेतूंना पार करून त्या पलिकडील नवा कलात्मक आविष्कार महाभारतातील 'ययाती' उपाख्यानाच्या आधारे केला आहे.^{१२}

'ययाती' कादंबरीचे विशेष खांडेकरांच्या लेखनातून अशा प्रकारे प्रतीत होतात.

योगदान :-

'ययाती' ही कादंबरी ययातीची कामकथा आहे. देवयानीची संसार कथा आहे, शर्मिष्ठीची प्रेमकथा आहे आणि कचाची भक्तिगाथा हे लक्षात घेऊन ती वाचली तर आनंद वाटे. कलात्मक, रंजन, भावनांचे आवाहन, सामाजिक शिकवण आणि सूक्ष्म किंवा विशाल जीवनदर्शन अशा अनेक चढत्या पातळ्यांवर चांगली कलाकृती एकाचवेळी विहार करू शकते याचा परिपूर्ण अनुभव ययाती कादंबरी वाचल्यावर येतो.

ययाती-शर्मिष्ठा-देवयानी-कच यांच्या परस्पर संबंदातून फुलत गेलेली पुराणकथा कवचासारखी फुटते आणि त्यातून व्यक्त होतो तो खांडेकरांना जाणवलेला वर्तमान! "आजचा मनुष्य केवळ अंध, स्वैर आणि क्रूर कामवासनेला बळी पडत आहे असे नाही. त्याचे सर्वच मनोविकार अनिर्बंध आणि अनियंत्रित होऊ पाहात आहेत. त्याच्या विविध वासना उच्छृंखल होत आहेत. यांत्रिक जीवनाने त्याचे समाधान नष्ट केले आहे. महायुद्धाच्या भीषण छायेखाली वावरणाऱ्या जगात तो राहात असल्याकारणाने सुरक्षितपणाच्या भावनेने त्याच्या मनातून पळ काढला आहे. त्यामुळे चौवीस तास कुठल्या ना कुठल्या तरी फुसक्या सुखात मन गुंतवून ठेवण्याखेरीज आनंदाचा दुसरा मार्ग त्याला आढळत नाही." म्हणून त्यांना सुचवावेसे वाटते की, मनुष्याची कुठलीही वासना सदैव वासना स्वरूपातच राहिली तर तिचे उन्मादात रूपांतर होण्याचा संभव असतो. तिला कोणत्या तरी बाजूने उदात्ताचा स्पर्श झाला पाहिजे. कामक्रोधादी विकारांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन हा पूर्वग्रहदूषित नाही. हे मनोविकार आपले शत्रू आहेत असे प्राचीन काळी मानले जात असे. पण ते मानवाचे मित्र आहेत. त्यांच्यावाचून त्यांचे जीवन नीरस होईल याची परिपूर्ण जाणीव मला आहे. तथापि कुत्रा हा माणसाचा अत्यंत इमानी मित्र असला तरी तो

पिसाळला म्हणजे त्याचा शत्रू बनतो! तशी या सर्व मनोविकारांची स्थिती आहे. म्हणूनच वैयक्तिक सामाजिक अशा दोन्ही प्रकारच्या जीवनात मनुष्याच्या सर्व वासना एका मर्यादेपर्यंत सुजाण पध्दतीने तृप्त होण्याची सोय असली पाहिजे आणि त्या मर्यादेनंतर त्या नियंत्रित कशा करता येतील याचीही काळजी व्यक्तीने आणि समाजाने घेतली पाहिजे. यावरून असे वाटते की, 'कामवासनेने काय किंवा दुसऱ्या कुठल्याही वासनेने काय, मानवी जीवनात सतत वासनेच्या स्वरूपातच कायम राहणे भयप्रद आहे. मानवी मनाची व जीवनाची रचना या गोष्टीला अनुकूल नाही. मनुष्याने मोठ्या कष्टाने निर्माण केलेली संस्कृती तर कंठरवाने या गोष्टीचा निषेध करित आली आहे. 'कामवासना, कामभावना, प्रीतिभावना आणि भक्तिभावना ही या एकाच वासनेची क्रमाक्रमाने अधिक सूक्ष्म, सुंदर, उन्नत आणि उदात्त होत जाणारी चार रूपे आहेत. या चारही रूपांचे जीवनातले असामान्य स्थान सामान्य माणसाला सतत जाणवले पाहिजे.^{१३} आणि या कादंबरीच्या वाचकांच्या मनात अगदी अंधुकपणे का होईना ही जाणीव निर्माण झाली पाहिजे. या कादंबरीचे वैचारिक योगदान असे आहे.

सारांश :-

अशा प्रकारे मराठी साहित्यात पौराणिक कादंबऱ्यांचा पाया घालणारी 'आश्रमहरिणी' कादंबरी वा.म. जोशी यांनी कल्पनेने पुराण निर्माण करून लिहिली होती. पण कादंबरीचा आशय तत्कालिन सामाजिक दृष्टीकोन पुढे ठेवून लिहिला गेला आहे. म्हणून या कादंबरीचे विशेष व त्या काळानुसार असणारे तिचे योगदान याचा अभ्यास केला आहे आणि याच रूपकात्मक कादंबरीप्रमाणे जवळ-जवळ ४० वर्षांनंतर वि.स. खांडेकरांनी 'ययाती' ही सुध्दा रूपकात्मक कादंबरी लिहिली होती. तत्कालिन भरकटलेल्या समाजाचे प्रतिकात्मक रूप म्हणून कामवासनेच्या आहारी गेलेल्या पुराणातील 'ययाती' चे जीवन रेखाटले आहे. या पौराणिक कादंबरीच्या विशेषांचा पडताळा या अभ्यासातून घडतो आणि या अन्वयार्थाला म्हणूनच एक उच्चतम परिमाण लाभते असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती न ठरावी इतकेच!

संदर्भ टीपा :-

१. विलास खोले (वा.म. जोशी जीवन दृष्टी आणि साहित्य विचार) सुपर्ण प्रकाशन, पुणे, १९८३, आवृत्ती पहिली, पान - १२.
२. कुसुमावती देशपांडे (मराठी कादंबरीचे पहिले शतक १८५०-१९५०) प्रकाशक - दि.वी. आमोणकर १९७५, आवृत्ती दुसरी, पान न. १३०.
३. अ.ना. देशपांडे (आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास भाग दुसरा - १९२०-१९५०) व्हीनस प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती पहिली, पान ६८.
४. वा.म. जोशी (आश्रमहरिणी) प्रकाशन - मॉडर्न बुक डेपो, पुणे, आवृत्ती - आठवी, पान - ७४.
५. नरहर कुरुंदकर (धार आणि काठ) प्रकाशन, देशमुख आणि कंपनी, पुणे, आवृत्ती पहिली, २७ एप्रिल १९७१, पान नं. ८१.
६. नरहर कुरुंदकर (धार आणि काठ) प्रकाशन, देशमुख आणि कंपनी, पुणे, आवृत्ती पहिली, २७ एप्रिल १९७१, पान नं. ८३.
७. अ.ना. देशपांडे (आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास भाग दुसरा - १९२०-१९५०) व्हीनस प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती पहिली, १९५८ पान ७४.
८. वि.स. खांडेकर (ययाती) देशमुख आणि कंपनी प्रकाशन, पुणे १९९८, आवृत्ती विसावी, पान नं. ४०२.
९. मा. व्यं. गिरधारी (मराठी साहित्यातील ययाती) वि.मा. प्रकाशन नाशिक, ६ एप्रिल १९८९, आवृत्ती पहिली, पृष्ठ क्रमांक - ५७.
१०. तत्रैव, पृष्ठ क्रमांक - ५९.
११. डॉ. मु. श्री. कानडे, प्रा. भालचंद्र खांडेकर (गाभारा, वि.स. खांडेकर वाङ्मय समालोचन) अनमोल प्रकाशन, पुणे - ११, जानेवारी १९७८, आवृत्ती पहिली, पान नं. ६०.

१२. मा. व्यं. गिरधारी (मराठी साहित्यातील ययाती) वि.मा. प्रकाशन नाशिक, ६ एप्रिल
१९८९, आवृत्ती पहिली, पृष्ठ क्रमांक - ६४.
१३. वि.स. खांडेकर (ययाती) देशमुख आणि कंपनी प्रकाशन, पुणे १९९८, आवृत्ती
विसावी, पान नं. ४२०.